

NOI ISTORII ALE MUZICILOR ROMÂNEȘTI

I

Noi istorii ale muzicii românești nu reprezintă un demers spontan și singular, ci împlinește cu brio și coerență procesul de reevaluare a trecutului nostru muzical, început după 1990, concretizat prin volume și studii publicate, prin conferințe și proiecte tematice inițiate mai ales de muzicologi din București (Octavian Lazăr Cosma, Valentina Sandu-Dediu, Speranța Rădulescu, Costin Moisil, Nicolae Gheorghică). În scrierile pe această temă publicate în ultimii 30 de ani au avut loc etape succesive de desprindere a crustelor ideologice care au influențat decisiv conținutul informațional, judecățile de valoare, discursul interpretativ. În volumele pe care le comentăm acum se avansează în procesul de reevaluare a istoriei muzicale românești; nu s-a realizat nici o banală epurare a textelor de formulările cu substrat politic, nici simpla identificare și dezvăluire a inserțiilor ideologice în judecata estetică, ci o reconsiderare a datelor și a fondului ideatic al fiecărei etape și al fiecărui gen analizat. Acest obiectiv a presupus o nouă accesare a documentelor confirmate și o interpretare inedită a acestora, îmbogățirea informațiilor prin asimilarea cercetărilor recente și prin studierea arhivelor secrete, devenite publice recent.

Laura-Otilia Vasiliu,

„The relevance of context in musicological interpretation. Hermeneutical applications on certain Romanian writings and works”, Iași, în curs de publicare în *Artes Journal of Musicology*, 1/2022

Acestea sunt primele două volume din cele trei care constituie un remarcabil studiu al istoriei muzicii românești. Spun remarcabil datorită anvergurii sale istorice și prin faptul că reunește capitole scrise de unii dintre cei mai buni muzicologi români activi astăzi. (...) Un pas viitor ideal ar fi, desigur, o traducere în limba engleză a textului: muzica românească rămâne mult prea puțin cunoscută în afara granițelor țării, iar vasta cantitate de informații oferite aici nu numai că subliniază bogăția sa, dar sugerează pentru cititorul de față potențialul unui public mult mai larg de ascultători și interes științific.

Ivan Moody,

„Noi istorii ale muzicilor românești”, în *Muzikologija*, Journal of the Institute of Musicology, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 30 (I/2021)

NOI ISTORII ALE MUZICILOR ROMÂNEȘTI

I

**De la vechi manuscrise
până la perioada modernă a muzicii românești**

Coordonatori
Valentina Sandu-Dediu & Nicolae Gheorghiuță

Ediția a doua revăzută

EDITURA
UNIVERSITĂȚII
NATIONALE DE
MUZICĂ
BUCUREȘTI

EDITURA
MUZICALĂ
BUCUREȘTI

2021

Redactori: Benedicta Pavel
Tehnoredactare: Marius Iorgulescu
Coperta: Mănăstirea Stavropoleos

© **Autorii**

Toate drepturile rezervate

EDITURA MUZICALĂ
Calea Victoriei nr. 141, sector 1 București
Editură recunoscută CNCS
Tel. Fax: 021.312.98.67
e-mail: em@edituramuzicala.ro
www.edituramuzicala.ro

EDITURA UNMB
Str. Știrbei Vodă nr. 33, 010102 București, România
Tel.: +40 21 314 26 10 / int. 201
Email: edituraunmb@unmb.ro
www.unmb.ro | www.edituraunmb.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Noi istorii ale muzicilor românești /îngrijitori de ed.: Valentina Sandu-Dediu,
Nicolae Gheorghîță. - București : Editura Muzicală, 2020-
3 vol.

ISMN 979-0-69491-145-4

**Partea 1 : De la vechi manuscrite până la perioada modernă a muzicii
românești.** - 2020. - ISMN 979-0-69491-146-1. - ISBN 978-973-42-1155-5

I. Sandu-Dediu, Valentina (ed.)
II. Gheorghîță, Nicolae (ed.)

CUPRINS

<i>Cuvânt înainte</i>	9
-----------------------------	---

Costin Moisil

ÎN LOC DE ISTORIE A MUZICII VECHI ROMÂNEȘTI	15
<i>Bibliografie</i>	31

Nicolae Gheorghită

PRACTICI MUZICALE LAICE LA CURȚILE DOMNEȘTI ȘI BOIEREȘTI DIN VALAHIA ȘI MOLDOVA ÎN EPOCA FANARIOTĂ (1711-1821)	35
Context istoric: Constantinopol, Țările Române și fanarioți la finalul Turcocrăției	38
<i>Meterhanea</i> și <i>tabulhana</i> sau despre muzica otomană la curțile domnești din Principate.....	40
Organologie	45
Repertorii	48
Muzica fanariotă	52
Lăutarii.....	56
Cântăreții bisericești	61
Intelectualitatea levantină.....	65
Autorii muzicilor	68
<i>Bibliografie</i>	71

Vlad Văidean

ÎNTRE COSMOPOLITISM ȘI LOCALISM – ETAPE PREMODERNE ALE CULTURII MUZICALE PROFESIONISTE ÎN TRANSILVANIA (SECOLELE XVI-XVIII)	79
O privire panoramică – muzica în Transilvania „stărilor”	79
Renaștere târzie la curtea cosmopolită din Alba Iulia, sub Sigismund Báthory și Gabriel Bethlen	85

De la „coada țapului” la „privighetoare” – cazul inclasabil al lui Valentin Bakfark.....	96
Meșteșug și consistență locală – cultura muzicală enclavizată a sașilor luterani	102
Cei doi Ostermayer și codicele de la Apoldu de Sus.....	104
Daniel Croner – amator sau compozitor de seamă?	106
Înnoitorul: Gabriel Reilich.....	113
Cei doi Sartorius și pleiada autorilor sași de <i>dictum</i> -uri	116
O privire în perspectivă – muzica în Transilvania „națunilor”	122
<i>Bibliografie</i>	125

Costin Moisil

MUZICA ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

DE-A LUNGUL SECOLULUI AL XIX-LEA	131
Dezvoltarea muzicii apusene până la Primul Război Mondial	132
Începuturile.....	132
Muzica europeană în Principatele Române (1821-1861)	135
Dezvoltarea muzicii europene în România (1862-1914)	138
Învățământul muzical în România	142
De la muzica „nemțească” la muzica românească. Dezbateri privind muzica națională.....	144
Muzica lăutarilor.....	147
Muzica oficială: muzica militară și de reprezentare statală.....	150
Muzica bisericească.....	152
Transformări ale cântării din Principatele Române (1821-1861)	152
Muzica bisericească în România (1862-1914)	156
Concluzii.....	159
<i>Bibliografie</i>	160

Valentina Sandu-Dediu

ÎNCEPUTURILE COMPOZIȚIEI ROMÂNEȘTI, ÎNȚRE NAȚIONALISM ȘI OBSESIA SINCRONIZĂRII

CU OCCIDENTUL	165
Primi pași ai compoziției românești spre Occident.....	166
O mică paranteză: de la un imn național la unul regal, apoi la cătușe	174
Premiere în muzica românească din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea.....	175
Turneul lui Franz Liszt în Țările Române și posibilele sale efecte asupra compoziției românești	180
Bucureștiul muzical în jur de 1900.....	183
<i>Bibliografie</i>	190

Haiganuș Preda-Schimek

MUZICA ȘI PUBLICUL BUCUREȘTIULUI PRIN PRISMA LITERATURII DE CĂLĂTORIE DIN SECOLUL AL XIX-LEA:	
UN SPAȚIU AL ABSORBȚIEI MULTICULTURALE.....	193
Componența etnică și eclecticismul stilurilor de viață	197
Muzica – ingredient în tabloul diversității sociale.....	201
În familie.....	201
La baluri.....	202
Nunțile	205
În cluburi și cafenele	206
La teatru.....	207
La periferia orașului	210
Gustul modificat al elitelor.....	212
Ipostazele repertoriului tradițional în perioadele următoare	224
<i>Bibliografie.....</i>	<i>227</i>

Florinela Popa

ASPECTE ALE PROPAGANDEI NAȚIONALISTE ÎN PRESA MUZICALĂ ROMÂNEASCĂ DE LA FINELE SECOLULUI AL XIX-LEA.....	231
Muzica „populară”	235
Dilema „caracterului național” al muzicii.....	236
Muzica și mitizarea istoriei.....	239
Folclorul ca produs al „geniului națiunii”	242
Manipularea prin falsificarea folclorului.....	243
Muzica religioasă	245
Propaganda ortodox-naționalistă.....	246
Prigonirea muzicii bizantine	248
Muzica cultă.....	250
În așteptarea unui Chopin român	251
Un critic străin? Poate... „un nebun”	252
Enescu, profet în țara lui?.....	256
În final, câteva concluzii	259
<i>Bibliografie.....</i>	<i>260</i>

Nicolae Gheorghiuță

MUZICILE MILITARE MODERNE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA	263
Înființarea primelor orchestre militare de tip european în Principatele Române.....	265
Muzică și capelmaștri în Principatele Române. Direcții repertoriale	271

Muzicile militare în cadrul conflictelor armate din Țările Române în secolul al XIX-lea.....	276
Revoluția de la 1848	276
Unirea Principatelor Române (1859).....	279
Războiul de Independență (1877)	282
Activitatea corală în muzicile militare.....	284
Regulamente și forme de organizare a orchestrelor militare	286
<i>Bibliografie</i>	288

Vlad Văidean

GEORGE ENESCU – RECITIRI, REASCULTĂRI, REPOZIȚIONĂRI.....	291
I. Muzician total, om exemplar, simbol național	291
O oră astrală.....	291
<i>Mai presus decât toate combinațiile politice...</i>	294
<i>Să serv de îndrumător</i>	295
Un apostol cu vioară	298
<i>Cu desăvârșire naiv politic?</i>	302
<i>O afacere de stat</i>	307
II. Complexitate și plenitudine – viziunea paneuropeană a lui George Enescu	312
<i>Esențialmente internațional</i>	312
Strategii componistice enesciene – un sinopsis	318
Marea tranziție	331
Expresionism sublimat	336
Neoclasicism liric	337
Impresionism românesc.....	340
De la hiper-romantism idealist... ..	342
... <i>via</i> atavism... ..	345
...la romantism critic	353
Concluzie. Asupra locului lui George Enescu în istoria muzicii.....	360
<i>Referințe bibliografice</i>	363
 <i>Despre autori</i>	 377
<i>Indice de nume proprii</i>	381

Cuvânt înainte

Volumul de față, primul dintr-o serie de trei, este rezultatul unui proiect muzicologic amplu, menit să sublinieze semnificația celebrării a 100 de ani de existență a Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România – UCMR (1920-2020). Majoritatea autorilor fac parte din corpul profesoral al Universității Naționale de Muzică din București, ceea ce întărește simbolic parteneriatul tradițional dintre cele două instituții. Pe de altă parte, am evitat cu grijă să neglijăm aspectele altor regiuni: muzicile și instituțiile acestora sunt reprezentate echilibrat, chiar dacă nu exhaustiv, în paginile următoare.

Cele mai multe din textele cuprinse în primele două volume reflectă în conținut și în sursele bibliografice faptul că cei care le semnează dețin o specializare incontestabilă, probată de publicații anterioare, în domeniul respectiv. Iată și motivul pentru care au fost invitați să participe la acest proiect colectiv. Totodată, noi, editorii, am încercat să stimulăm interesul mai tinerilor colegi pentru istoriile muzicilor românești, pentru ca și ei să poată deveni experți, la rândul lor, în acest areal încă mult controversat.

Cei mai mulți dintre noi am lucrat în urmă cu câțiva ani la un proiect colectiv amplu, de altă natură, și anume aducerea la zi sau scrierea de noi articole despre muzicile și muzicienii români, pentru Enciclopedia *Grove* în format online. Ne-am reunit, câțiva, și pentru a oferi o imagine a României muzicale într-un număr dedicat acestuia de către prestigioasa revistă *Nineteenth-Century Music Review*, 14, *Special Issue 3 (Music in Nineteenth-Century Romania)*, în decembrie 2017. Asemenea experiențe ne-au oferit nu doar o anumită unitate „în gând și în simțiri”, dar și disciplina redactării moderne, eficiente și ordonate a unor texte în care să nu (mai) facem excese de sentimentalism patriotic, ci să fim convingși că serviciul adus

creațiilor muzicale naționale este cu atât mai mare, cu cât tonul nostru se menține (pe cât posibil) în zona obiectivității și a gândirii critice.

Intenția noastră, a autorilor născuți după 1960 (unii chiar după 1980 și 1990) a fost, așadar, de a revizita istoriile muzicilor românești (balcanice, folclorice, militare, bizantine, culte, de jazz, de divertisment) și de a propune o perspectivă modernă asupra lor, cu uneltele muzicologiei actuale. Cercetări arhivistice și istoriografice de mare întindere, unele de probitate profesională, altele marcate hotărâtor de ideologia comunistă dominantă în România postbelică, ne stau la dispoziție în istoria muzicologiei românești. Nu am intenționat niciun moment să reluăm travaliul monumental al elaborării unui nou „Hronic”, ci să reunim un colectiv de specialiști pentru a reflecta într-o manieră sintetică, într-un *puzzle* elaborat cu grijă, asupra trecutului nostru muzical.

Considerăm că principala noutate a atitudinii muzicologice care-i unește pe semnatarii studiilor se găsește în tonul discursului, conceptele adoptate și bibliografia care integrează muzicile românești în lume, precum și lumea (cu mentalitățile ei) în muzicile românești. Îndepărtându-ne de amprenta ideologică a comunismului naționalist, care a marcat istoric, inevitabil, scrierile despre muzică după 1945, ne-am raportat la investigații recente despre istoria românilor, aparținând unor prestigioși cercetători români – de la Neagu Djuvara, Vlad Georgescu și Șerban Papacostea la Lucian Boia și alții – dar și unor nume respectate în lume atunci când scriu despre România, precum Keith Hitchins, Dennis Deletant sau Katherine Verdery. Pe de altă parte, am apelat la cele mai noi istorii ale muzicii mondiale, editate sau semnate de Hermann Danuser, Jim Samson, Richard Taruskin (și din care România lipsește), deoarece am considerat necesar ca, în configurarea unei muzici „naționale”, să ne uităm la celelalte națiuni europene ale secolului XIX, pentru a nota un anume spirit al timpului, pentru a observa că în Principatele române și apoi în România Mare se întâmplă evenimente muzicale similare și altele distincte, care includ dar și individualizează vocea autohtonă în corul european.

Prima parte a acestui proiect – *De la vechi manuscrise până la perioada modernă a muzicii românești* – alătură nouă cercetări realizate de șase specialiști. Volumul se deschide cu studiul lui Costin Moisil, al cărui titlu – *În loc de istorie a muzicii vechi românești* – indică, din capul locului, faptul că survolul de tip istoriografic este deturnat în favoarea privirii interrogative a etnomuzicologului, strategie care modifică substanțial și benefic intenționalitatea demersului. Este de la sine înțeles că existența unor studii vaste

asupra muzicilor practicate pe teritoriul de astăzi al României în perioada medievală nu mai necesita un nou travaliu documentar, ci, mai degrabă, o reinterogare a subiectului printr-un discurs echilibrat, limpede și nedistorționat ideologic.

Urmează eseuul lui Nicolae Gheorghiuță care se oprește asupra reconstituirii practicilor muzicale fanariote și musulmane, precum și asupra tipologiei repertoriale laice importate din Istanbul de către elitele locale în contextul socio-cultural și atmosfera multiethnică de la curțile domnești și boierești din principatele Valahiei și Moldovei în secolul al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea. În completare „geografică”, spațiul de puternică interferență, dominat de eterogenități etnice, sociale și culturale extrem de diverse, Transilvania și universul ei sonor medieval și post-medieval, distinct față de zonele românești extracarpatică grație unei conexiuni cu lumea occidentală, organic asimilată și consacrată în timp, beneficiază de o revigorantă și mult așteptată explorare sintetică, realizată de tânărul muzicolog Vlad Văidean.

Următoarele cinci studii – semnate de Costin Moisil, Valentina Sandu-Dediu, Haiganuș Preda-Schimek, Florinela Popa și Nicolae Gheorghiuță – au menirea de a analiza, din diferite unghiuri, constructul polimorf și dinamica cu totul remarcabilă a muzicilor „secolului națiunilor”, dinamică unică în toată istoria noastră, credem, ce se produce de-a lungul secolului XIX românesc. Patru dintre aceste eseuri (nr. 5-8) au fost scrise inițial pentru un public anglofon (*Nineteenth-Century Music Review*) și revizuite ulterior, în scopul includerii în acest volum. Într-un dialog „plurivocal” și în același timp complementar, fiecare contribuție întregeste imaginea complexului proces de trecere a societății autohtone de la cutumele preponderent orientale la cele specifice Europei Centrale și de Apus. Dorința de sincronizare cu Occidentul se produce rapid – poate prea rapid –, prin „arderea” unor etape intermediare firești în dorința edificării unei „muzici naționale”.

Costin Moisil și Valentina Sandu-Dediu analizează spinoasa problemă a identității națiunii în formare și modul în care muzicile contribuie la acest lucru. Cel dintâi reliefează diversitatea sonoră, amestecul de influențe și hibriditatea practicilor muzicale din Țara Românească și Moldova, pluralitatea stilurilor dominate de tradiții orale (populare și religioase) și care se metamorfozează și primenesc identitar, treptat de-a lungul veacului studiat, odată cu acceptarea și asimilarea modernității și tot ceea ce implică ea din punct de vedere muzical. La rândul său, privirea critică din studiul

Valentinei Sandu-Dediu evidențiază efortul susținut al muzicienilor locali de aderare la estetica apuseană și asimilare a mecanismelor de occidentalizare, în intenția evidentă de a croi un profil personalizat compoziției românești și o voce distinctă care să fie luată în seamă la nivel european. Ideea de schimbare constituie leitmotivul și numitorul comun al secolului ce anunță o nouă eră – ne spune autoarea –, iar muzicienii noștri nu fac excepție. Dinamica instituțiilor muzicale și a vieții de concert pe care acestea le generează, prezența muzicienilor alogeni și a orchestrelor străine care au întreprins turnee în Principate, personalitățile care au produs o „limbă națională” în muzica noastră sunt câteva dintre temele prin care Valentina Sandu-Dediu construiește imaginea de ansamblu asupra muzicii românești, în drumul ei de asimilare și armonizare cu valorile europene.

Unul dintre muzicologii cu o bună expertiză în cunoașterea muzicilor de salon și a vieții muzicale românești în secolul al XIX-lea, Haiganuș Preda-Schimek (bazându-se pe surse narrative și repertorii ale diletanților din Principate) radiografiază transformările petrecute la nivelul elitelor bucureștene și fazele prin care practicile muzicale, deopotrivă private și publice, metamorfozează societatea, gusturile și preferințele muzicale ale acestora în veacul în cauză. Dezbaterile privind componistica autohtonă, reflectate în presa românească de la finalul secolului al XIX-lea (*Lyra română* și *România muzicală*), constituie subiectul studiului semnat de Florinela Popa. Autoarea reliefează cadrul ideologic în care se manifestă cele două atitudini divergente și totodată complementare ale discursului naționalist despre muzică: pe de o parte, idealizarea cântării religioase și, în mod special, a folclorului ca surse unice de inspirație pentru un limbaj național, iar pe de altă parte, minimalizarea până la derizoriu și crearea unui complex de inferioritate pentru tot ceea ce înseamnă componistică românească. În fine, studiul semnat de Nicolae Gheorghiuță examinează apariția, dezvoltarea și organizarea muzicilor militare moderne înființate în Moldova și în Țara Românească odată cu promulgarea Regulamentelor organice (1831-1832) și rolul jucat de fanfarele Armatei în modernizarea vieții muzicale în centrele urbane ale vremii.

Primul volum se încheie cu un substanțial studiu dedicat lui George Enescu. Ne-am gândit că este momentul, la centenarul UCMR, să lansăm noi perspective asupra compozitorului emblematic pentru modernitatea compoziției românești, și despre care s-au scris deja mii și mii de pagini. Sarcina ingrătă și delicată – de a sintetiza o uriașă cantitate de bibliografie

și de a găsi propria voce de comentator al lui Enescu – a revenit lui Vlad Văidean. Mezinul printre autorii volumelor de față, Vlad Văidean s-a făcut deja cunoscut în peisajul muzicologic românesc printr-un scris elevat, profund, cu volute baroce uneori, dar fără cuvinte de prisos, prin analize competente ale vieții de concert, inclusiv ale scenei contemporane. Pasiunea sa pentru muzica enesciană a constituit însă motivul decisiv pentru care i-am încredințat această misiune. A rezultat un demers estetic inedit, un portret al generozității umane și muzicale specifice lui Enescu, cu o pendulare bine potrivită între note apologetice și critice, cele din urmă vizând receptarea compozitorului și manipularea figurii sale în diverse momente istorice.

Despre Enescu va fi vorba adesea, firește, și în al doilea volum, *Ideologii, instituții și direcții componistice în muzica românească din secolele XX-XXI*. Perioada respectivă coincide cu existența UCMR, și marchează în general modernizarea și extinderea substanțială a componisticii românești profesionale, a vieții muzicale (a instituțiilor) și a cercetărilor (a muzicologiei). Alți 11 autori vor creiona așadar în 10 studii ideologiile și politicile care au marcat hotărâtor drumul compozițiilor românești; profilul instituțional al operelor și altor teatre muzicale, filarmonicilor, Radioului, UCMR, festivalurilor, instituțiilor de învățământ superior muzical; istorii ale muzicilor orale („folclorice”), bizantine, militare, de jazz, de divertisment („ușoare”). În pregătire pentru anii următori, al III-lea volum din seria noastră va cuprinde un mănunchi de portrete de peste 60 de compozitori din secolul XX, în care privirea cercetătorului se schimbă, focalizându-se acum pe individual, pe sisteme de compoziție integrate unor ample mișcări ideologice, curente, orientări (despre care este vorba în volumul al II-lea). Evident că, și după cele trei volume, posibilitățile de a investiga mai departe muzicile românești rămân deschise și fertile.

O problemă aparte am întâmpinat-o, așa cum ne așteptam, în a menține balanța prin multitudinea de informații, de nume de muzicieni români. Suntem conștienți de faptul că nu vor lipsi opiniile critice referitoare la acest punct de vedere și, probabil, nemulțumirile celor care se vor regăsi prea puțin sau deloc în aceste pagini. Cum am mai spus, nu ne-am asumat sarcina riguroasă a alcătuirii unei enciclopedii, ci pe aceea a configurării de orientări, de perspective. În acest scop, fiecare autor și-a luat răspunderea selecțiilor proprii, chiar și după negocieri firești și prietenești cu editorii (care au încercat permanent să mențină un echilibru din acest punct de vedere).

Mulțumiri de o natură specială datorăm lui Adrian Iorgulescu, președintele UCMR, compozitor, profesor și muzicolog care a inițiat acest vast proiect, convins fiind de necesitatea sa. Ne-a sprijinit cu generozitate, cu încredere, fără să intervină vreodată în alegerile noastre, dar rămânând permanent aproape și interesat de ceea ce întreprindem.

Valentina Sandu-Dediu & Nicolae Gheorghiuță

Nota redacției

Am operat diferite simplificări, de pildă în menționarea Editurii Muzicale, care și-a schimbat de-a lungul deceniilor titulatura: Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor din RPR, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor din RSR, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România; în fine, simplu, Editura Muzicală. Chiar dacă nu am păstrat fidelitatea istorică, am considerat că este mai eficientă referirea simplificată la una și aceeași editură.